

Konferencia „Slovenské vysoké školstvo - úspech či tragédia? Ako ďalej?“

Radisson Blu Carlton Hotel, Bratislava, 26. októbra 2009

Vedomostná spoločnosť na Slovensku

Miroslav Beblavý

(Esej je súčasťou publikácie Mentálne mapy Slovenska 20 rokov po..., ktorú pri príležitosti 20. výročia Nežnej revolúcie vydáva Inštitút pre verejné otázky.)

Realizované v rámci projektu Nové idey pre Slovensko.

Podporené Open Society Institute.

Úvod

Pojem vedomostná spoločnosť (knowledge society) je širší ako vedomostná ekonomika (knowledge economy), ale do veľkej miery sa o neho opiera. Presnejšiu definíciu si dovoľím symbolicky citovať namiesto z akademického článku priamo z wikipédie: „Vedomostná spoločnosť je spoločnosť, kde vedomosti sú primárnym zdrojom produkcie namiesto kapitálu a práce. Pojem sa používa aj vo vzťahu k tomu, ako spoločnosť využíva informácie.“

Téma vedomostnej spoločnosti umožňuje študovať, ako sú informácie produkované, ako sa s nimi následne zaobchádza a ako sú využívané na riešenie spoločenských, ekonomických a technických problémov. Takto široko poňatý uhol pohľadu by však vyžadoval nielen oveľa väčší priestor, ale presahuje erudíciu autora. Na otázku vedomostnej spoločnosti sa preto v tomto texte pozeráme užšie, primárne cez štruktúru a organizáciu vzdelávacieho a výskumného sektora, ich vzťahu s priemyslom a službami a cez ich postavenie v rámci spoločnosti.

Pre pochopenie ekonomického zmyslu vedomostnej spoločnosti je vhodné pripomenúť si rámec uvažovania, ktorý vytvoril harvardský profesor Michael Porter pre pochopenie ekonomického úspechu krajín. V knihe Konkurenčná výhoda národov (Porter 1998) vytvoril jednoduchý, ale veľmi užitočný spôsob uvažovania o tom, na akom základe je postavená ekonomika danej krajiny, respektíve jej najvyspelejšie časti.

Zjednodušene povedané, v prvej fáze býva úspech hospodárstva postavený na základných výrobných faktoroch, ktoré má krajina k dispozícii. Niekde je to lacná pracovná sila, inde ropa alebo úrodná pôda. V tomto štádiu sa nachádzajú takmer všetky chudobnejšie štáty sveta – celá Afrika, Blízky východ a poriadny kus Ázie. Slovensko v ňom zotrvalo až do začiatku socialistickej modernizácie a hoci pred rokom 1989 urobilo veľký pokus posunúť sa ďalej, celkom sa mu to nepodarilo.

Ak sa chcú krajiny posunúť ďalej, musia začať investovať do technologického dobiehania vyspelého sveta, čo znamená nakupovať najnovšie technológie a zároveň zvýšiť kvalitu ľudského kapitálu (teda vzdelávať, vzdelávať a vzdelávať). Ak sa im to podarí, začne byť ich konkurencieschopnosť založená nielen na základných výrobných faktoroch, ale aj na týchto obrovských investíciách. Slovensko sa dostalo do začiatkových fáz konkurencieschopnosti založenej na investíciách počas socialistickej modernizácie, ale naplno do vyššej ligy preniknúť nedokázalo. Úspešné druhé štádium totiž vyžaduje dostať sa blízko k hranici nových poznatkov, aj keď ju ešte nedokážeme prekročiť; byť učnom tak dobrým, že pomaly môže myslieť na majstrovskú skúšku; mať tie najnovšie stroje, ale ešte nevymýšľať produkty ďalšej generácie. Socializmus s výnimkou niektorých odvetví kľúčových pre vojenské účely nepodporoval takýto prístup – naopak, s výnimkou vzopätia začiatku industrializácie prinášal Slovensku skôr postupné technologické zaostávanie. Do plného rozkvetu etapy konkurencieschopnosti poháňanej investíciami sme sa teda skutočne dostali až po revolúcii a osobitne po príleve zahraničných investícií v rokoch 1999-2008. Spolu s nami sa do nej dostáva aj šťastnejšia časť východnej Európy a už dlhšie tam patrí aj Európa južná.

Najbohatšie krajiny sveta sa však prepracovali do tretieho štádia konkurencieschopnosti, kde je konkurencieschopnosť tých najvyspelejších odvetví založená na inováciách - na schopnosti produkovať myšlienky, služby a produkty, ktoré predtým nikto nevidel alebo navrhovať vlastné verzie technologicky zložitých výrobkov. To umožňuje zostať niekoľko krokov pred krajinami a firmami, ktoré vedia len importovať to, čo už iní vymysleli. Samozrejme, nemusí to platiť pre všetky odvetvia hospodárstva, stačí, keď ich je dostatok na to, aby potiahli ekonomiku ako celok. Excelentným príkladom krajiny, ktorá dokázala za posledných štyridsať rokov skočiť z nuly až sem, je Južná Kórea. Hyundai a Samsung dnes dokážu mobilné telefóny, LCD televízory a automobily – typické príklady technologicky sofistikovanej produkcie - nielen vyrábať, ale aj vymýšľať.

Inovatívnosť sa nemusí týkať len hmoty (viď Google a Microsoft). Aj keď lieky majú svoju materiálnu podobu, sú najmä vyjadrením biologických a chemických objavov – preto čistí výrobcovia generík sú skôr prejavom investičnej fázy konkurencieschopnosti, ale producenti nových patentovaných liekov sú typickejší pre fázu tretiu.

V bývalom socialistickom tábore existoval len jeden národ, ktorému sa pred nástupom komunizmu podarilo dostať do tretej kategórie – Česi. Od konca 19. storočia až do roku 1939 patrili medzi svetovú špičku v mnohých oblastiach ťažkého aj ľahkého priemyslu. Za ich neskorší úpadok však nemôže len socializmus, ale aj to, že po vojne vystažovali nemeckú menšinu, v ktorej bola koncentrovaná značná časť tejto inovačnej schopnosti.

Konkurencieschopnosť založená na inováciách vyžaduje pridať k najnovším strojom a vzdelanej pracovnej sile čosi viac – magické X určujúce, či sa z imitátora staneme inovátorom. Na úrovni jednotlivca môže byť X aj dôsledkom individuálneho, náhodného génia (viď napríklad český príklad Ottu Wichterleho, ktorý dokázal odliat prvé mäkké kontaktné šošovky na svete na detskej skladačke Merkúr). Na úrovni odvetví a ekonomiky ako celku však inovačná schopnosť podlieha systémovým zákonitostiam, ktorých obsah je do veľkej miery známy.

Ak teda slovenský porevolučný príbeh je do veľkej miery o našej schopnosti naplno využiť možnosti investíciami poháňanej konkurencieschopnosti, budúcnosť určí naša schopnosť nielen tento stav udržať, ale postaviť na ňom nadstavbu magického inovačného X. To vyžaduje presnejšie zmapovať dnešný stav, pochopiť jeho historické korene a načrtnúť možné riešenia a cestu vpred. O to sa pokúšajú ďalšie riadky.

Slovenské záhady - súčasný stav v porovnaní so zvyškom Európy

Ako vysvetľujem inde (Beblavý, Pišút a Králiková 2009), neexistuje indikátor merajúci na medzinárodne porovnateľnej báze vývoj vedomostnej spoločnosti. Existuje však každoročne zverejňovaný Európsky inovačný rebríček (European Innovation Scoreboard) zostavovaný pod záštitou Európskej komisie, ktorý možno považovať za indikátor úspešnosti v budovaní vedomostnej spoločnosti. Neobsahuje totiž len indikátory úzko zamerané na inováciu (napr. patenty), ale naopak mu dominujú ukazovatele poukazujúce na širšie podhubie inovácie (napr. vzdelanosť obyvateľstva na sekundárnej aj terciárnej úrovni, rozšírenosť broadbandového

internetu, atď.) Zároveň sa snaží merať celkové prostredie, vstupy aj výstupy. Z tohto dôvodu práve na Európskom inovačnom rebríčku možno ilustrovať úspechy a neúspechy krajiny z hľadiska vedomostnej spoločnosti. Rebríček nie je veľmi citlivý na medziročné zmeny, keďže mnohé zdroje informácií, na základe ktorých je zostatovaný, sa vyhodnocujú aj s niekoľkoročným oneskorením. Možno ho však považovať za dlhodobý priemer krajiny, keďže zmeny v celkovom skóre nastávajú len veľmi pomaly a postupne.

Aktuálny rebríček (European Commission 2009) je v súčasnosti rozdelený do štyroch skupín. V prvej skupine sú európski lídri v inovácii (Dánsko, Fínsko, Nemecko, Švédsko, Švajčiarsko a Veľká Británia) a v druhej krajiny, ktoré sú za nimi v tesnom závесе (Belgicko, Francúzsko, Írsko, Luxemburg, Holandsko a Rakúsko). Ako vidíme, medzi elity nepatrí zatiaľ žiadna nová členská krajina. Existujú však traja noví členovia, ktorí sa už dostali do tretej ligy – Česká republika, Estónsko a Slovinsko (spolu s nimi tam sú aj Cyprus, Island, Grécko, Taliansko, Nórsko, Portugalsko a Španielsko). Estónsko a Slovinsko dokonca majú šancu sa v priebehu niekoľkých rokov prebojovať do druhej ligy.

Slovensko patrí medzi poslednú skupinu krajín v Európskej únii spolu s Maltou, Litvou, Maďarskom, Gréckom, Portugalskom, Poľsko, Lotyšskom, Bulharskom a Rumunskom. Tieto krajiny síce tiež dobiehajú priemer EÚ, ale veľmi pomaly.

Z pohľadu celkového bohatstva krajiny nie je toto umiestnenie prekvapujúce, pretože zodpovedá aj nášmu stupňu ekonomického rozvoja. Zároveň môžeme pozorovať aj historicko-geografické efekty. Nie je náhoda, že z hľadiska vedomostnej spoločnosti je najdynamickejšou postkomunistickou krajinou Estónsko, pevne naviazané na škandinávskych lídrov, osobitne na Fínsko. Dve bývalé súčasti rakúskej vetvy monarchie (Česká republika a Slovinsko), posilnené v českom prípade o prepojenie s Nemeckom, sa tiež postupne vracajú k svojmu postaveniu úspešnej periférie germánskeho sveta.

Slovensko sa síce v porovnaní so susedmi nevymyká priemeru, ale zaostáva v porovnaní s krajinami, ktoré slúžia ako tradičné benchmarky (Česká republika) alebo sú príkladom dlhodobého ekonomického dynamizmu, na aké aspirujeme (Estónsko). Čelíme tak riziku „uhorského“ scenára. Spolu s Maďarskom a Chorvátskom v ňom budeme patriť medzi skôr stagnujúcu perifériu Európy.

Ešte zaujímavejšie než celkové skóre je však pohľad na jednotlivé údaje, pretože tie ukazujú slovenský stav ako veľmi vnútorne nevyrovnaný. Začnime vzdelanosťou obyvateľstva. Slovensko má jednu z najvyšších mier stredoškolsky vzdelanej populácie v Európe, ale zaostáva v počte vysokoškolákov. Túto medzeru však v súčasnej mladej generácii dobiehame, osobitne v prípade najvyšších stupňov vysokoškolského vzdelania (doktorandi). Podobné závery platia aj pre našich najbližších susedov – Čechov a Maďarov.

Zatiaľ čo kvantita vysokoškolsky vzdelaných ľudí teda mohla byť určitou bariérou rozvoja, nie je to dnes skutočný problém Slovenska vo vzťahu k mladej generácii. Kvalita je už iná otázka, ku ktorej sa vrátíme. Rovnako netreba pri vzdelanosti zabúdať na väčšinu pracujúcej populácie staršej ako 35 rokov, kde budeme ešte desaťročia zaostávať aj v kvantite.

Zúfalý pohľad naopak predstavuje slovenská veda – aspoň na prvý pohľad. Z verejných zdrojov dáva do výskumu a vývoja menej len Malta, zo súkromných sú to Bulharsko, Grécko a Cyprus. Ak spočítame oba zdroje, celkovo slabší je len Cyprus. Neexistuje takmer žiadny kapitál pre rizikové projekty (venture capital). Finančnému vysychaniu zodpovedajú aj výstupy. Máme veľmi málo európskych patentov a iných indikátorov vynaliezavosti. Ak na chvíľku nahliadneme mimo rebríčka a pozrieme sa napríklad na publikačnú činnosť slovenských vedcov v medzinárodne akceptovaných časopisoch, tiež zaostávame nielen za Západom, ale postupne aj za Čechmi a Maďarmi, ktorým sme ešte v 90. rokoch hrubou vedeckou produkciou celkom stačili.

S týmto armagedonom však nesúladí pohľad na vedomostnú **ekonomiku**. Podiel zamestnancov v sofistikovaných odvetviach priemyslu je výrazne NAD európskym priemerom (spolu s Českom a Nemeckom je dokonca najvyšší v Európe) a hoci naopak v sofistikovaných službách sme na tom zle, aj celkový súčet je ešte v rámci únie na slušnej úrovni. Máme dokonca výdavky na mimovedecké inovácie (organizačné, marketingové...), ktoré sú jedny z najvyšších v Európe. Neprekvapí preto, že firmy prinášajú nové produkty v rovnakej miere, ako je európsky priemer. Výdavky na informačné technológie ako aj prístup firiem k rýchlemu internetu sú tiež blízke priemeru a platobná bilancia vo vzťahu k technológiám je v slušnom pluse.

Tieto čísla sa dajú prisúdiť veľkým zahraničným investíciám a povedať, že Samsung či Volkswagen sú katedrálami sofistikovanej výroby v púšti slovenskej inovácie. Tento obraz má veľa do seba, mierne však preháňa. Výdavky na IT a internet nemôžu pochádzať len od veľkých podnikov. Keď sa pozrieme na štatistiky týkajúce sa špecificky malých a stredných podnikov, aj tie inovujú, ale čísla už patria v rámci únie aj strednej Európy k tým horším. Na Čechov ani Estóncov sa nechytáme a podobáme sa skôr na Maďarov, o ktorých je už dlhšie známe, že majú vážny problém s takzvanou duálnou ekonomikou dynamických a produktívnych veľkých nadnárodných firiem a chradnúcou domácou produkciou.

Zároveň je pomerne zrejmé, že medzi uvedenými dvoma sektormi – reálnou ekonomikou na jednej strane a vzdelávacou a výskumnou sférou na strane druhej existuje čínsky múr. Dôkazom je nielen nízky počet spoločných publikácií, ako aj už spomínané zúfalo nízke oficiálne výdavky súkromného sektora na výskum a vývoj.

Z tohto pohľadu je Slovensko príkladom krajiny, kde štruktúra ekonomiky na základe zahraničných investícií do veľkej miery predbehla domácu inovačnú kapacitu reprezentovanú ľudskými zdrojmi, infraštruktúrou aj doma vyprodukovanými znalosťami a inováciami. Zatiaľ čo ekonomika sa v mnohom dotahuje na európsky priemer, spoločnosť za ňou výrazne zaostáva. Ako však uvidíme, nejde v slovenskom prípade o novú skúsenosť. Naopak, s určitou dávkou nadsadenia sa dá povedať, že pokračujeme v šľapajách československej modernizácie. Či to bude stačiť do budúcnosti a čo sa s tým dá robiť, je otázka na záverečné časti eseje. Predtým sa však pozrime hlbšie na opakovane spomínané historické súvislosti.

Historické korene

I keď dôraz kladieme na obdobie ostatných dvadsiatich rokov, je nemožné porozumieť dnešnému stavu bez stručného historického exkurzu a to nielen do obdobia socializmu, ale ešte ďalej. Celé 20. storočie totiž bolo charakteristické silne akcelerovanou modernizáciou slovenskej spoločnosti, ktorá na jednej strane umožnila vstúpiť do 21. storočia zdanlivo na rovnakej úrovni s našimi susedmi, no na druhej strane jej rýchlosť a hlavne to, že jej veľká časť bola realizovaná totalitnými režimami (1939-1945, 1948-1989) priniesli deformácie, s ktorými máme stále problém sa vyrovnat'.

Aj keď ucelená, hĺbková a ideologicky nezaťažená história slovenskej cesty budovania a modernizácie vzdelávania, vedy a celkovej infraštruktúry vedomostnej spoločnosti neexistuje, môžeme zmapovať tie najdôležitejšie body. Slovenská modernizačná cesta má z logických dôvodov veľa spoločného s našimi susedmi, osobitne s Čechmi a Maďarmi. Výrazný vplyv mali, samozrejme aj nemecké, rakúske a ruské (sovietske) cesty a recepty, tie sa však na Slovensko dostávali často ovplyvnené a mediované buď českými, alebo maďarskými prostredníkmi. Všetky tieto vplyvy boli posilnené oneskorenou povahou slovenskej modernizácie, ktorá znamenala, že Slovensko malo tendenciu preberať už inde vytvorené vzory. Zároveň možno pozorovať aj ich vzájomné ovplyvňovanie (napríklad samotné Rusko v mnohom prijímalo nemecké, respektíve pruské impulzy).

Začnime základným a stredným školstvom. Štruktúra základného a stredného školstva bola historicky ovplyvnená najmä nemeckými, respektíve rakúskymi vzormi. Germánsky model od svojho zavedenia v Prusku kládol ako jeden z prvých dôraz na povinnú školskú dochádzku a to najprv na štyri a neskôr na osem rokov. Toto líderstvo, ktoré k nám priniesla Mária Terézia, sa počas nasledujúceho storočia posunulo aj do stredného školstva. Dodnes sa prejavuje vo vysokej miere zaškolenosti, kde Slovensko (aj Česká republika) majú jednu z najvyšších mier stredoškolsky vzdelanej populácie. Od našich západných susedov sme však zároveň prebrali aj tzv. skoré delenie žiakov, keď sa už desaťročné deti delia medzi rôzne typy škôl podľa „schopností“ – gymnázia, odborné školy, učilištia. Socializmus zlikvidoval osemročné gymnázia a tak posunul okamih selekcie na 14. až 15. rok, po revolúcii sa však vrátil aj tento prvok. Ďalším dedičstvom germánskeho modelu je dôraz na tzv. duálne vzdelávanie s výraznou orientáciou na učňovské školstvo, ktorým prechádza veľká väčšina obyvateľstva a len malá elita sa orientuje na všeobecné vzdelávanie.

Nejde len o formálne delenie, ale o celý spôsob uvažovania o spoločnosti a mieste jednotlivca v nej. Ten, ktorý sme prevzali my, bol vhodný najmä pre industriálnu éru, obdobie veľkých podnikov a hierarchií. Je preto pochopiteľné, že sa nemusel zmeniť počas socialistickej éry, keďže tá naopak priemysel, fordizmus a masovú produkciu a veľké podniky povýšila na základ celej hospodárskej politiky.

Ešte dôležitejším kultúrnym dedičstvom z germánskej strany je však idea, že ľudia majú v spoločnosti to správne miesto a úlohou vzdelávacieho systému nie je odbúravať bariéry a vyrovnávať šance, ale správne odhadnúť potenciál a nasmerovať dieťa vhodným smerom. Skorá selekcia a obmedzené šance na neskorší reparát sú len logickým dôsledkom takejto úvahy. To má, samozrejme, aj pozitíva – napríklad elitné stredné školy (viď nižšie). Ďalším sú veľmi prepracované systémy na identifikáciu

a prácu s talentami od špeciálnych tried a škôl až po olympiády a iné súťaže zabezpečované štátom aj nadšencami.

Často podceňujeme mieru, v ktorej sa základné vzorce správania na Slovensku nezmenili. Ako môže autor potvrdiť na vlastnej skúsenosti, viedenské a bratislavské gymnázium postavené na konci 19. storočia pôsobia atmosférou dodnes rovnako, aj keď prístup k študentom už sa podľa dostupných informácií dosť líši. Po prečítaní pamätí Stefana Zweiga (Zweig 1942) si však uvedomíme, že prístup k študentom v Bratislave pripomína viac Viedeň 1890 než Viedeň 2009.

Do roku 1990 sme preto vstupovali s germánskym základným a stredným školstvom, aj keď asi s kvalitou, ktorá sa s Nemeckom (minimálne tým Západným) v danom období nedala porovnávať. Vážnejším problémom, s ktorým sa vyrovnávajú bolestnejšie aj samotní Nemci je fakt, že svet sa zmenil a pruská paradigma už nie je tá najvhodnejšia.

Žijeme vo svete, kde ekonomike dominujú služby, nie priemysel. Namiesto existencie malej elity sa vysoká miera vzdelanosti celého obyvateľstva začína očakávať ako štandard. Obsah práce podlieha obrovským spoločenským aj technologickým zmenám. Hierarchie sa oslabujú, schopnosť pracovať v tíme, vyhľadávať a spracovávať informácie, či jazyky začínajú dominovať. Miera technologickej zmeny je veľmi vysoká. Tieto pravdivé tvrdenia sa neustálym opakovaním zmenili na kliše, ale to ich nezbavilo relevantnosti. Budeme sa k nim vracieť, tu však postačí konštatovanie, že slovenské základné a stredné školy neboli na tento nový svet pripravené a dodnes sa mu neprispôbili.

Na druhej strane treba pomenovať aj pozitíva. Jedným je dlhá tradícia kvalitných, najmä stredných škôl a to nielen všeobecných gymnázií, ale aj odborných priemysloviek. Nielen v metropole (Metodova, Grösslingova, Novohradská) či Košiciach (Šrobárova), ale aj v stredne veľkých mestách (Gymnázium P. Horova v Michalovciach či Veľká Okružná v Žiline) sme dokázali vytvoriť niečo, čo sa dodnes nepodarilo vysokým školám – elitné organizácie s vlastným dedičstvom a duchom, ktoré bolo záchranným kolesom v čase veľkej zmeny 90. rokov.

Dvestopäťdesiatročná tradícia slúži dodnes ako záchranné koleso celého systému. Pomôžeme si metaforou z ekonómie priemyslu. Tá pozná takzvaný „vintage effect“, čo možno do slovenčiny preložiť ako efekt vinety – teda roku výroby strojového vybavenia. Za normálnych okolností mladšia vineta znamená (na rozdiel od vína) kvalitnejšiu výbavu, keďže novšie stroje robia podnik konkurencieschopnejším. Keďže Slovensko bolo takmer celé industrializované za socializmu a najmä jeho okrajové regióny sa blaha centrálne plánovaných tovární dočkali v niektorých prípadoch až v 70. a 80. rokoch, mali v priemere oveľa lepšie vinety ako tradičné české továrne postavené za predvojnového Československa. Mnohí (západní) experti preto po revolúcii očakávali oveľa väčší kolaps na strane českého priemyslu. Stal sa však opak. Dôvodov je viacero, spomeňme však fakt, že zatiaľ čo stroje sa dajú vymeniť rýchlo (ak sú peniaze), čo sa rýchlo zmeniť nedá je organizačný a ľudský kapitál naakumulovaný za desaťročia a stáročia nielen cez oveľa dlhšiu priemyselnú históriu českých krajov, ale aj cez oveľa rozsiahlejšiu skúsenosť kontaktu so Západom počas socializmu cez odbyt výrobkov. Napríklad to, že Česi majú za sebou skúsenosť, čo je to byť súčasťou najvyspelejšieho sveta a mali vybudované mnohé

neformálne inštitúcie a ľudský kapitál k tomu náležiaci, im napriek devastácii socializmu zásadným spôsobom pomohlo. Mohli sme teda pozorovať opačný vinetový efekt – staršie české bolo lepšie ako novšie slovenské.

V prípade porovnávania tzv. malého a vysokého školstva na Slovensku môžeme tiež pozorovať opačný vinetový efekt. Ako ukázal Owen Johnson vo svojej monografii „Slovakia 1918-1939. Education and the Making of a Nation“ (Johnson 1985), proces tvorby vlastnej vzdelanej elity a inštitúcií k tomu prislúchajúcich bol na Slovensku oneskorený až na medzivojnové obdobie, respektíve v mnohých veciach až do obdobia slovenského štátu, prípadne socializmu. Slovenské vysoké školy na rozdiel od tzv. malých škôl majú len veľmi nedávne vinety. Tie najstaršie vznikli v medzivojnovom období, ale jedine Univerzita Komenského sa skutočne rozvíjala za prvej Československej republiky. Ani ona však v tomto období nedorástla na plnokrvnú univerzitu – absentoval do veľkej miery výskum a chýbali celé oblasti – napríklad prírodné vedy. Slovenská technická univerzita vznikla síce tesne pred koncom existencie ČSR, ale jej skutočný rozvoj sa odohral počas slovenského štátu a následného obdobia reálneho socializmu. Príbeh Ekonomickej univerzity je podobný, len s mierne oneskoreným dátumom založenia – 1940. Pri ostatných vysokých školách je už aj oficiálny dátum ich vzniku spojený s obdobím najmä 40. a 50. rokov.

Skutočný kvantitatívny rozmach vysokého školstva a dokonca vznik väčšiny vysokých škôl tak nastal práve za socializmu. Ako pripomína Owen, v medzivojnovej Bratislave za celých 20 rokov pôsobenia promovala Univerzita Komenského o niečo viac ako 2000 študentov, teda číslo, ktoré dnes prekonávajú každý rok aj stredne veľké školy.

Spolu to neznamená len to, že sme mali výrazne menej času na kultiváciu našich elít, ale najmä to, že do samotnej DNA týchto inštitúcií bola zakomponovaná sovietská koncepcia vysokých škôl. Tá bola, pri istej dávke zjednodušenia, postavená na piatich pilieroch.

Ako ukazuje napríklad americký historik Graham v knihe Duch popraveného inžiniera (Graham 1996), prvým a základným pilierom bolo oslabenie postavenia vysokých škôl na učilištia, v ktorých sa nevykonával takmer žiadny výskum a dôraz sa kládol na úzko orientovanú prípravu absolventov pre okamžité potreby ekonomiky a štátu. Tú sprevádzal veľký počet až patologicky špecializovaných študijných odborov, na ktorých sa vyučovala v rôznej miere kombinácia praktických vedomostí a ideologického bla bla. Samozrejme, miera sa výrazne líšila od odboru k odboru a najmä prírodné vedy boli v trochu inom postavení. Stalinizmus síce aj v týchto oblastiach znamenal šialenstvo (viď Lysenko), to však pre Slovensko malo len okrajový význam, keďže veľká časť rozmachu škôl sa udiala v poststaliniskom období.

Druhým pilierom bol kvantitatívny dôraz na technické a prírodné vedy spojený s deformáciami spoločenských a humanitných vied, ktorý vo vybranom prípade prechádzal až do ich zákazu. Neexistencia politológie a skrivenie sociológie a ekonómie do takmer nepoznateľných podôb boli nevyhnutné, ak režim nemal byť konfrontovaný každý deň s výkrikmi, že štát je nahý.

Môže sa zdať zbytočné pripomínať ako tretí faktor to, že vysoké školy ako inštitúcie, ani individuálni pedagógovia nemali žiadnu autonómiu pedagogickú, výskumnú ani názorovú. To, za čo bojovali akademici vo vyspelom svete storočia – právo skúmať a učiť aj to, čo sa štátu, ale aj rektorovi nepáči - tak nemá na Slovensku žiadnu tradíciu.

V ďalšej oblasti socializmus dlho sledoval trendy Západu, ale od 70. rokov za nimi začal zaostávať. Ide o počet študentov, ktorý určuje povahu vysokého školstva. Krajiny, kde študuje 10, maximálne 15% populačného ročníka, produkujú úzke elity, pre ktorých je diplom vstupenkou do vyšších tried. Ak začne študovať 30, prípadne 50% populácie, zmysel štúdia a spoločenské postavenie vysokoškolača sa mení z mocenskej exkluzivity na masu, pre ktorú je diplom vstupenkou ku kvalifikovanej, no nie elitnej práci. Táto masifikácia naberala rýchlosť najprv v USA a neskôr v západnej Európe od 60. až 70. rokov, zatiaľ čo ešte aj v roku 1989 študovalo na Slovensku len o niečo viac ako 10% mladých ľudí.

Posledný faktor, v mnohom len vyplývajúci z už povedaného, je dôraz na formálny výstup vzdelania v podobe diplomu. Fixácia na to „mať papier“ je globálny problém (ako poznamenal istý Američan, inak by sa tisíce ľudí v pokúšali tajne dostať na harvardské prednášky, čo sa v skutočnosti nedeje), socializmus však tento problém zásadne prehľbil. Zoštátnená ekonomika kládla dôraz na formálnu kvalifikáciu ako základnú podmienku kariérneho úspechu – najprv to bola maturita, od 70. rokov už vysokoškolský titul. Na druhej strane režim umožnil rôznymi formami tým politicky vyvoleným, aby sieťou požiadaviek prekĺzli. Extrémny päťdesiatych rokov, keď sa ľudia s vhodným triednym pôvodom stávali právnikmi po niekoľkomesačnom kurze, sa už neskôr neopakovali, ale tzv. štúdium popri zamestnaní, nekladúce na absolventov rovnaké nároky ako na štandardných študentov, kodifikovalo takýto systém opäť s následkami pociťovanými dodnes.

Vysoké školy s oslabeným až absentujúcim výskumom, fungujúce ako masoví producenti úzkych špecialistov, s dôrazom na titulomániu a bez rešpektu k individuálnej tvorivej slobode jednotlivca, ktorá je nevyhnutnou podmienkou vzdelávacej i výskumnej excelencie - tieto charakteristiky, aj keď v menšej miere, platia až doteraz. Než však prejdeme k súčasnosti, musíme absolvovať podobný exkurz do vedy a „výroby“.

Mnohé z toho, čo sme povedali o vysokých školách, platí aj o vedeckej obci, ktorej sú vysoké školy konieckoncov kvantitatívne najrozsiahlejšou súčasťou. Nemôžeme však obísť akadémiu vied, kde sa tiež prejavuje mladosť inštitúcií a zrýchlené dobiehanie vyspelejších štátov. Nemusíme ísť ďaleko. Rakúska akadémia vied funguje nepretržite od roku 1847, kedy bola založená cisárskym rozhodnutím. Česká akadémia vied a umení existovala nepretržite od roku 1890 až do roku 1952, kedy sa stala súčasťou Československej akadémie vied. To isté platí o oveľa staršej Kráľovskej českej spoločnosti nauk, založenej v roku 1784.

Slovenská akadémia vied a umení bola založená až v roku 1942 zákonom. Nie preto, že by na Slovensku predtým neexistovali slovenské elity s podobnou myšlienkou, ale preto, že tejto myšlienke nebolo nikdy umožnené dlhodobo a nepretržite existovať. Už v roku 1792 bolo založené Slovenské učené tovarišstvo, ktoré zaniklo hneď v roku 1800. Podobné osudy stihli aj ďalšie pokusy (napr. Spoločnosť česko-slovanská,

Matica Slovenská, Muzeálna spoločnosť). Dôvodom bol buď nedostatok kritickéj masy členov a podporovateľov, alebo štátna represia. V každom prípade tieto spoločnosti mali väčšinou dominantný alebo exkluzívny záujem o obranu a rozvoj slovenského jazyka, literatúry a iných aspektov existencie slovenského národa, čo je vzhľadom na historické okolnosti pochopiteľné. Neznamená to, že na území Slovenska chýbali vynikajúce vedecké osobnosti (konieckoncov, už v 18. storočí tu pôsobili Bel či Segner a ucelený zoznam by bol veľmi dlhý), ale takmer až do polovice 20. storočia tu chýbali udržateľné väčšie vedecké inštitúcie.

Okrem akadémie za socializmu vzniklo veľké množstvo výskumných ústavov previazaných na ministerstvá a veľké priemyselné podniky. Tieto mali zabezpečovať aplikovaný výskum a pomáhať s jeho transferom do praxe. Skutočná pridaná hodnota týchto inštitúcií sa líšila od organizácie k organizácii, niekedy od oddelenia k oddeleniu. Mnohé boli úplne zbytočné a nerealizovalo sa v nich nič, čo by sa dalo nazvať výskumom alebo vývojom, o čom hovoria aj samotní disidenti, ktorí sa do nich niekedy uchýlili. (Vaněk a Urbášek 2005) Niekde dokonca išlo o čistú pavenú, ako to v prípade Sovietskeho zväzu zachytil slávny román bratov Strugackých Pondelok začína v sobotu so svojim Vedeckým ústavom pre výskum čarodejníctva a kúzelníctva. (Strugackij a Strugackij 1988)

Aj keď socializmus výskumnú infraštruktúru oficiálne štedro podporoval, štedrosť sa prejavovala najmä v počte inštitúcií a zamestnancov. Čokoľvek, čo vyžadovalo dovoz zo Západu, mrhalo cenné devízy a bolo ideologicky podozrivé – časopisy, sofistikované vybavenie laboratórií, pobyty vonku – bolo naopak získateľné iba s veľkou námahou. Jednotný vedecký priestor existoval do určitej miery v rámci komunistického bloku, to však malo zmysel len v prípadoch, kde sovietska veda bola špičková.

Aj v rámci takejto organizácie výskumu a vysokých škôl však existovala formálna hierarchia titulov, kde sme naopak boli „majstrami sveta,“ keďže sme používali naraz niekoľko typov titulov – od tradičných vedecko-pedagogických importovaných zo Západu, najmä z germanofónneho prostredia (profesor, docent), cez sovietske vedecké tituly (kandidát, doktor vied) zavedené Stalinom a tradičné „malé“ doktoráty (MUDr., JUDr., PaedDr., PhDr.), ktorých provenienciu sa mi zistiť nepodarilo.

Špičkové tituly sa museli z pochopiteľných dôvodov udeľovať vo všetkých oblastiach, hoci stav v nich sa zásadne líšil – od paveny až po medzinárodne porovnateľnú vedu. Udeľovanie titulov bolo zároveň pod silnou kontrolou moci. Vznikol tak stav, keď titul profesor alebo doktor vied mohol označovať špičkového vedca, ale aj hlupáka s konexiami či človeka fungujúceho v oblasti, kde socializmus jednoducho skutočný výskum nekultivoval.

Organizačné zabezpečenie výskumu a vývoja vytvorené kompletne za socializmu a poplatné sovietskemu modelu, zdanlivo štedrá podpory vedy so silnými obmedzeniami napojenia na svetovú vedu a výraznou prezamestnanosťou, existencia skutočnej vedy a paveny vedľa seba, ako aj slabá signalizačná funkcia titulov – s tým sme vstupovali do porevolučného sveta.

V hospodárskom vývoji sa oneskorenie modernizácie Slovenska prejavilo tiež veľmi vypuklo práve tým, že jej výrazná časť prebehla za socializmu. Nie je možné ani

vhodné snažiť sa o celkovú ekonomickú históriu Slovenska počas 20. storočia, ale z pohľadu podmienok pre vedomostnú spoločnosť na Slovensku si pozornosť zaslúžia nasledovné fakty.

To, že industrializácia Slovenska – teda premena z primárne poľnohospodárskej krajiny na priemyselne orientovanú ekonomiku - prebehla vo veľkej miere po roku 1948, malo niekoľko kľúčových implikácií. V prvom rade slovenský priemysel aj infraštruktúra boli konštruované na základe socialistických sektorových priorit preferujúcich rozvoj ťažkého priemyslu - metalurgia, chémia, zbrojárstvo (výnimkou bolo z iných dôvodov preferované potravinárstvo). Zároveň slovenský priemysel bol postavený ako doplnok k českému a produkoval v nadštandardnej miere polotovary a iné vstupy do finálnej výroby. Aj rozvoj ľahkého priemyslu prebiehal najmä v oblastiach, kde bolo silné postavenie tradičných českých výrobcov – napríklad obuv. Fakt, že Slovensko bolo industrializované v rámci Československa však znamenal aj to, že rozmach materiálnej výroby bol oveľa väčší ako inde v socialistickom bloku, keďže Česi a Nemci patrili tradične medzi najpriemyselnejšie územia Európy.

Historický vývoj ovplyvnil aj kapacitu štátu definovať verejnú politiku a ovplyvňovať vývoj v oblasti vedomostnej spoločnosti Túto kapacitu možno zjednodušene rozdeliť na dve časti. Prvou je prítomnosť ľudí, ktorí poznajú detailne situáciu vo svojej oblasti, vedia ju zasadiť do analytického rámca verejnej politiky, poznajú medzinárodné trendy a vedia tak v prípade potreby tvoriť verejnú politiku. Títo jednotlivci nemusia byť nutne vždy v rozhodovacích pozíciách – naopak za socializmu boli skoro všetci niekde vo vnútornom exile (príkladmi môžu byť Václav Klaus či Alexander Vondra). Stačí, keď sú v pravej chvíli k dispozícii. Druhým elementom je administratívny aparát, ktorý dokáže tieto politiky rozkresliť na drobné a uplatniť. Pri takto definovanom administratívnom aparáte je kľúčová skúsenosť – ak niečo aparát urobil päťkrát, šiestykrát už to robí celkom dobre. Zároveň aparát rastie aj kontaktom s vonkajším svetom.

Nie je prekvapujúce, že slovenská kapacita definovať verejnú politiku a ovplyvňovať vývoj v oblasti vedomostnej spoločnosti bola (a je dodnes) obmedzená. Slovensko nemalo nikdy autonómnou hospodársku politiku a vykonávalo plán riadený z Prahy. Po revolúcii tak nemalo svojich Klausov – naopak, jediná skupina s vlastnou skúsenosťou a predstavou boli manažéri slovenských podnikov, respektíve slovenských vetví celoštátnych podnikov.

V prípade vedy a vysokých škôl to bolo v mnohom podobné, ale situáciu do určitej miery vylepšili individuálne špičkové osobnosti z vysokoškolských a iných vedeckých ustanovizní, ktoré z núdze venovali časť svojej vzácnej kapacity aj otázkam verejnej politiky vo svojej oblasti. Najlepšia bola situácia v oblasti základného a stredného školstva, kde aj pred rokom 1948 vyrástla domáca pedagogická trieda a kde aj socializmus rešpektoval určitú mieru národnej autonómie, spojenú aj s budovaním príslušných inštitúcií (napríklad dnešný Štátny pedagogický ústav či Ústav informácií a prognóz školstva výrazne čerpajú z prednovembrových koreňov).

Ponovembrové skoky vpred, vzad, nabok a na mieste

Je zjavné a nespochybniteľné, že uplynulých 20 rokov znamenalo obrovskú zmenu v organizácii a financovaní školstva a vedy ako aj zásadný prerod ekonomiky. Prečo si potom tak často pripomíname francúzske príslovie o tom, že čím viac sa veci menia, tým viac zostávajú rovnaké? Je to len prázdny cynizmus alebo hlboká pravda? Stojí za to hovoriť o inom prísloví – že mŕtve kone nemá význam motivovať, reorganizovať ani evaluovať?

Pravda je, že sme zaznamenali obrovské skoky vo všetkých oblastiach, len rôznymi smermi. Okrem posunov vpred a úpadku sa dá hovoriť o predstieraní zmeny (poskakovaní na mieste), ale aj o výraznej zmene pravidiel, ktorá však z rôznych dôvodov nespôsobí zmenu reality – proces, ktorý môžeme nazvať skok bokom.

Podme však poporiadku. Už len zoznam všetkých výrazných zmien je nad rámec možností eseje, ale skúsme vymenovať aspoň tie najdôležitejšie. Napríklad vo všetkých oblastiach sa odstránila oficiálna marxisticko-leninistická ideológia a oblasti, kde bez nej nič nezostalo – napríklad vedecký komunizmus – boli zrušené úplne. Do základného a stredného školstva sa zaviedla obmedzená konkurencia cirkevných a súkromných škôl, prešlo sa na výkonové financovanie na žiaka, správa škôl bola odovzdaná obciam a regiónom, viackrát sa zreformoval platový systém. Obnovili sa niektoré predvojnové prvky, napríklad osemročné gymnázia. Osnovy sa čiastočne zmenili a najnovšie školy dostali aj miernu slobodu pri ich tvorbe. Zaviedli sa nové prvky kontroly kvality – jednotná maturita či Monitor 9. Podarilo sa udržať mnohé tradičné silné prvky – prácu s talentmi, vybrané typy škôl.

Napriek tomu existuje málokto, kto si myslí, že kvalita základného a stredného školstva od roku 1989 vzrástla. Ani v roku 2009 nedokáže naše školstvo dať maturantom základné prierezové zručnosti zaobchádzania s informáciami, písomného a ústneho prejavu či kľúčových cudzích jazykov. Z profesie odišla veľká časť jej elity a to najmä v Bratislave a iných mestách, kde školstvo nedokáže konkurovať platovo ani inými podmienkami práce súkromnému sektoru. Učebný proces na typickej škole sa prakticky nezmenil. Štruktúra škôl sa nedokázala prispôbiť spoločenskej zmene, takže vzniká situácia, kde väčšina populačného ročníka ide na vysoké školy, ale len polovica z nich študuje na všeobecných školách na to určených a zvyšok študuje zbytočne drahé a na študentskú dráhu nepripravujúce odborné školstvo. Napriek parciálnym investíciám typu INFOVEK je morálna aj technická opotrebovanosť vybavenia škôl obrovská.

Na vysokých školách sa odohrali zo systémového hľadiska obrovské skoky. Zaviedli sa mnohé štandardné mechanizmy kontroly kvality (akrediacie) alebo sa výrazne zmenili už existujúce (habilitačné a inauguračné konania). Vysoké školy ako inštitúcie dostali hneď po revolúcii veľmi vysokú mieru formálnej autonómie nielen od štátu, ale aj od spoločnosti a neskôr sa dočkali predvídateľného, výkonového modelu financovania, ktorý výrazne zvýšil kvantitu pedagogických aj vedeckých výstupov. Znamenalo to, že Slovensko dokázalo zachytiť, aj keď neskoro, vlnu masifikácie vysokoškolského vzdelávania. Veda sa zmenila organizačne ešte viac. Slovenská akadémia vied prešla podobným vývojom ako vysoké školy z hľadiska autonómie aj kvality. Podnikové a rezortné výskumné ústavy boli buď zrušené, alebo zásadne okresané, alebo privatizované. Vznikli grantové schémy na financovanie výskumu na základe konkurencie a posúdenia inými vedcami (VEGA, APVV), čo predstavuje základ modernej štátnej politiky voči vede.

Jednoznačné posúdenie zmeny na vysokých školách a vedeckých inštitúciách je ťažké. Na jeden strane počet študentov vzrástol zásadným spôsobom – štvornásobne. Kvalita vzdelávania, ktoré získavajú, je však oprávnene spochybňovaná. Na druhej strane z definície možno tvrdiť, že v prípade spoločenských a príbuzných vied, ktoré študuje veľká časť mladej generácie, môže len ťažko byť horšia ako za socializmu. Takmer tretina študentov je v externej forme, ktorá sa pričasto mení na kúpu diplomu. 23 000 študentov máme podľa OECD (2008) v zahraničí, čo na jednej strane hovorí o impresívnej flexibilitate mladých Slovákov, no najmä toto hlasovanie nohami hovorí o nedôvere mladých ľudí a ich rodičov k slovenskému školstvu.

Z hľadiska produkovania nových vedomostí sme na tom pravdepodobne lepšie ako za socializmu, ale porovnávať sa s uzavretým, totalitou zovretým systémom, ktorý skolaboval pod vlastnou váhou, asi nie je najmúdrejšie. Ak sa porovnáme s vyspelým svetom, zrkadlo často neukazuje lichotivé výsledky. Vedecká produkcia spĺňajúca kritériá medzinárodného uznania stagnuje. Chýbajú nám skutočné elity. Nejde ani tak o chýbajúceho nositeľa Nobelovej ceny, ale o medzinárodne rešpektované vedecké špičky. Podľa oficiálnych pravidiel by nimi mal byť každý profesor či doktor vied, teda asi 1500-2000 ľudí. V praxi ich máme nanajvýš niekoľko desiatok (viď napríklad ARRA 2007) a, čo je horšie, v mnohých odboroch vôbec neexistujú a to bohužiaľ práve v tých, ktoré študuje najviac mladých ľudí.

Podľa správy o stave vysokého školstva za rok 2008 vypracovanej ministerstvom školstva (MŠ SR 2009) je priemerný vek profesorov na jednotlivých vysokých školách 57-65 rokov, zatiaľ teda nenastala generačná výmena. V súčasnosti k nej síce začína pomaly dochádzať, ale je spojená často len s veľmi miernym zlepšením. Kvalitnejšie – najmä prírodovedné a technické pracoviská – sa ďalej zlepšujú. Inde však pveda a veda ďalej koexistujú a tak zlyháva príprava a reprodukcia intelektuálnych elít. Tá totiž vždy funguje difúziou kvality zhora nadol a systémom majster, tovaryš a učeň. Tam, kde sa nemá aká kvalita šíriť a aká elita reprodukovať, systém z dlhodobého hľadiska nemusí konvergovať ku kvalite. Na jednej z horších (aj keď zďaleka nie najhorších) verejných škôl pripadalo v roku 2008 len 5 zahraničných karentovaných publikácií na 600 pedagogických a výskumných zamestnancov. Čo môžeme očakávať od doktorandov a odborných asistentov vychovaných v prostredí, kde sa reálna veda neodohráva, alebo je výnimkou na úrovni stopového prvku?

Pomalé zlepšovanie spoločenských vied znamená, že ním ako spoločnosti chýba sebazpoznanie a sebareflexia. Akademická sloboda nám bola formálne vrátená, ale pre mnohých pracovníkov vysokoškolsko-vedeckého komplexu je hlavným zmyslom zamestnania na vysokej škole či v ústave SAV obmedzená pracovná záťaž, nie právo hovoriť pravdu tvárou v tvár moci či väčšinovému názoru.

Úplne iný pohľad poskytuje súkromný sektor. Ak si pozrieme rebríček najväčších slovenských podnikov, len štyri existovali v približne dnešnej podobe už v roku 1989 - Slovnaft, US Steel, SPP, Slovenské elektrárne. Aj u týchto štyroch došlo k zásadnej reorganizácii, zmene vlastníctva a prezbrojeniu technológie. (Na porovnanie, dnešných 10 najväčších slovenských vysokých škôl už v roku 1989, samozrejme, existovalo, ak nepočítame rozdelenie UPJŠ v roku 1997 na 2 školy. Pri vstupe do ich budov viete, že už nie je rok 1989, ale často len vďaka roztrúseným počítačom.) Naopak, Volkswagen, KIA, PSA Peugeot Citroen, Samsung a Sony sú len najväčšími

a najviditeľnejšími zástavnicami zmeny v reálnej ekonomike. Zmenu predstavuje nielen viac ako stovka nových stredne veľkých priemyselných podnikov vlastnených v drvivej väčšine zo zahraničia, ale aj maloobchodná sieť obsadená novými reťazcami, či úplne nové odvetvia (developeri, IT firmy, reklamné agentúry).

Táto zmena ukazuje schopnosť Slovákov absorbovať inovácie iných. Automobilky a elektrotechnický priemysel sú len najviditeľnejším príkladom zmeny, ktorá prešla ako tsunami ekonomikou (aj keď niektoré časti sa jej dokázali vyhnúť). Z hľadiska inovácií sú však dôležití nielen výrobcovia, ale aj zákazníci. Ako ukázal nedávno profesor MIT Amar Bhidé vo svojej knihe *Venturesome Economy* (Bhidé 2008), najväčší inovátori operujú v Amerike nielen kvôli jej vysokým školám a globálne stále bezkonkurenčnej výskumnej mašinérii, ale kvôli americkým zákazníkom – tí sú vo vyspelom svete bez konkurencie v ochote skúšať nové veci. Aj Michael Porter v už spomínanej knihe o konkurencieschopnosti národov zistil, že prítomnosť náročných zákazníkov na špičke technologickej krivky je dôležitým predpokladom rozvoja odvetvia v danej krajine.

Z tohto pohľadu je nerozvinutosť nášho domáceho trhu v mnohom zásadnou prekážkou toho, aby sa zo Slovenska stal kľúčový hráč v niektorej oblasti inovácií. Penetrácia internetu a mobilných telefónov síce dobehla v mnohom priemer Európy, ale rozhodne ťažko tvrdiť, že u nás máme osobitne náročný trh v tejto oblasti. Naše zdravotníctvo ani školstvo nie sú natoľko inovatívne, aby stimulovali inovácie v pedagogických pomôckach, liekoch či zdravotníckom vybavení. Naši spotrebitelia nežiadajú autá budúcnosti.

Ani kapacita štátu manažovať sofistikované procesy rozvoja vedomostnej spoločnosti nedosiahla úroveň byrokrácií, ktoré aspoň s miernym úspechom dokázali kormidlovať vývoj vo svojich štátoch (Južná Kórea, Japonsko, Francúzsko, škandinávské štáty). V roku 2000 som pri čítaní priemyselných politík ponovembrových vlád dospel k záveru (Beblavý 2000), že aj keď slovenské vlády rôznych politických zafarbení pripravili a dokonca schválili viacero dokumentov snažiacich sa načrtnúť dlhodobú stratégiu zoči voči priemyslu, žiadna z nich nebola naplnená, pretože väčšinou neboli ani naplniteľné. Niežeby štát vôbec nezasahoval do vývoja ekonomiky či už všeobecne alebo konkrétne z hľadiska vedomostnej spoločnosti, ale zväčša ako sekundárny dôsledok iných úmyslov – privatizácie či prilákania veľkých investorov za účelom okamžitej tvorby veľkého počtu pracovných miest.

Ministerstvo hospodárstva si najprv zachovalo socialistickú kultúru riadenia výrobných odvetví a to aj počas desaťročia, keď žiadne neriadilo. Po roku 1998 sa do nej zvláštnym spôsobom namixovala nová kultúra ponímajúca štát ako najvhodnejší prostriedok na robenie vlastného, súkromného biznisu, ktorého ukázkovým príkladom bol Pavol Rusko. Prázdnota a nereformovateľnosť takejto inštitucionálnej štruktúry dospela tak ďaleko, že v roku 2006 navrhovali niektorí seriózni politici jeho zrušenie a prevzatie funkcií ministerstvom financií. V roku 2009 sa na aktuálnosti tohto názoru nič nezmenilo.

Druhý, ešte dôležitejší článok inštitucionálneho reťazca vedomostnej spoločnosti – ministerstvo školstva – dokázalo naopak podať veľké individuálne výkony. Nie je náhoda, že tieto sú aj v povedomí odbornej verejnosti spojené s konkrétnymi osobami. Pojmy ako Urbanova Akreditačná komisia, Mederlyho reforma vysokých

škôl či Šuchova APVV vyjadrujú nie to, že by nikto iný nemal svoje zásluhy, ale fakt, že úloha osobnosti je v týchto prípadoch nepopierateľná najmä kvôli absencii inštitúcií a kvalitného zázemia. To platí v zásade dodnes, aj keď napríklad APVV a Akreditačná komisia začínajú prejavovať náznaky, že ich kvalita fungovania súvisí nielen s momentálnym personálnym obsadením, ale aspoň mierne s dlhodobou inštitucionálnou kvalitou.

Dôvodov, prečo sa vývoj v jednotlivých oblastiach tak líši, je určite viacero. Osobne si však myslím, že najdôležitejšími faktormi boli rozdiely v dvoch oblastiach: rozdielny externý tlak na zmenu a rozdielna vnútorná kapacita sa zmeniť s dôrazom na prvý faktor.

Odvetvia, organizácie aj jednotlivci sa menia neradi a skutočne dramaticke, radikálne zmeny sa dejú len na základe dramatického, radikálneho tlaku – väčšinou hrozby prežitia. Ten môže mať netrhový aj trhový charakter. Kang (1995) na príklade Južnej Kórei ukazuje, že štát môže pri ekonomickom rozvoji zásadne mobilizovať hrozba vojenského útoku. V našom kontexte je väčšinou existenčnou hrozbou buď trh, alebo netrhové, politické rozhodnutie o zrušení organizácie.

Dovolím si v tejto súvislosti parafrázovať časť knihy Inštitucionálne dilemy pri zabezpečení verejných služieb (Beblavý a Sičáková-Beblavá 2006a), kde sme hovorili o vlastnostiach trhu: S trhom sa nedá vyjednávať, trh sa nedá podplácať či lobovať, trh odráža preferencie spotrebiteľov, trh odmeňuje a opakuje úspešné experimenty, rýchlo sa adaptuje na zmenené podmienky a upúšťa od neúspešných činností. Uvedené tvrdenia nie sú oslavou trhu. Trh zabezpečí štvorfarebný toaletný papier, ak je za to ochotný niekto zaplatiť a nezabezpečí životne dôležitý liek, ak peniaze nie sú. Trh teda nie je nutne osvietený, ale je brutálne úprimný a efektívny, pretože ide len po výsledku.

Naopak, politické prostredie má úplne opačnú logiku, pretože rozhodujú politici, nie tisíce či milióny zákazníkov. Politici môžu a nemusia konať osvietene, ako politici sú však zlobovateľní, či dokonca uplácateľní a ich schopnosť a záujem posudzovať kvalitu výstupov a dlhodobé dôsledky krokov sú minimálne v slovenskej realite obmedzené. Zároveň neradi pristupujú ku krokom, ktoré vyvolajú veľkú kontroverziu a odpor zorganizovaných skupín.

Väčšina slovenských výrobcov bola po otvorení hraníc vystavená neľútostnej konkurencii. Išlo o život, čoho najlepším dôkazom je obrovské množstvo obetí – podnikov, ktoré to jednoducho neprežili. Keď sme vpustili zahraničnú konkurenciu, domáci sa buď utopili (móda či elektronika), naučili plávať (COOP Jednota) alebo de facto nikdy neexistovali (automobilky). Zmena znamenala nielen technologické prezbrojenie, ale aj zásadnú reorganizáciu a výrazné zmeny podnikovej kultúry. Stálo to aj obrovské peniaze, ktoré zaplatili niekde investori, inde zákazníci a v neposlednom rade aj daňovníci.

Naopak, Slovenská akadémia neexistuje v trhovom, ale politickom prostredí. Pôsobí, samozrejme, v tvrdo konkurenčnom prostredí svetovej vedy, ALE objem prostriedkov a jej inštitucionálne prežitie závisia od čisto politických rozhodnutí. To malo svoje pozitíva – trh niekedy môže zlikvidovať pracne budované kapacity len preto, že krátkodobo pre ne nie je klient, ale zároveň to akadémiu izolovalo od potreby tak

brutálnej zmeny, akou prešiel napríklad priemysel. To neznamená, že akadémia sa nezmenila. Najmä tie jej časti, ktoré aj pred rokom 1989 mali prvky excelencie, dokázali väčšinou využiť nové slobodnejšie prostredie na výraznú integráciu do svetovej vedy.

Medzi dvoma extrémami trhu a štátu sa nachádzajú školy. I keď zostali do veľkej miery vo sfére štátu, posilnil sa už predtým existujúci prvok vnútornej konkurencie. Prejavil sa najmä na základných a čiastočne na stredných školách, kde rýchly prepád demografickej krivky znamenal, že počet žiakov začal klesať v škôlkach ešte pred koncom socializmu a na vyšších úrovniach postupne počas 90. rokov. Štát boj o prežitie do určitej miery oddialil do rokov 2002 až 2004, kedy odovzdal školy samospráve a zaviedol normatívne financovanie. Trh však o prežití rozhoduje len zdanlivo. O tom, ktorá škola sa zavrie, nakoniec rozhodujú obecné a krajské zastupiteľstvá, takže sme svedkami zmiešanej stratégie – pritiahnúť deti a zároveň si chrániť politický chrbát.

Vysoké školy mali donedávna šťastie, že demografická kríza ešte len prichádzala a percento populačného ročníka, ktoré chcelo študovať, prekračovalo možnosti systému. Preto 90. roky a začiatok tohto storočia patrili do éry extenzívneho rozvoja, kde sa síce o študenta bojuje, ale na rastúcom trhu. S tým konvenoval aj rastúci počet škôl. Situácia sa zlomila v priebehu ostatných dvoch až troch rokov, kedy sa počet študentov začal stabilizovať, akceleroval sa odchod študentov do zahraničia a na trh nastúpili vo výraznej miere súkromné školy. Čoraz hlasnejšie obavy o kvalitu vzdelávania navyše posilnili pocit, že niekto by mal ísť z kola von. A tak sa vysoké školy dostávajú do podobnej pozície ako školy malé – boj o študenta spojený so silnou lobistickou kapacitou sa stáva nevyhnutnou výbavou. To spolu s novým systémom rozdeľovania štátnych prostriedkov tlačí na zmeny, zatiaľ však skôr kvantitatívne.

Zmena však závisí nielen od tlaku, ale aj od schopnosti na neho reagovať. Nemyslím si však, že tu je zásadný rozdiel medzi jednotlivými oblasťami. Po roku 1989 síce nastal exodus talentov zo základného a stredného školstva a čiastočne aj z výskumu a vysokých škôl do podnikateľského prostredia, jeho dôsledky však netreba preháňať. Rozdiel je skôr v inom. V prvom rade je to samotný fakt oveľa častejšej výmeny a tvrdej selekcie elít vo výrobnej časti ekonomiky. Vďaka tomu je pravdepodobnosť, že neschopný manažér či podnikateľ je aj po dvadsiatich rokoch na špici menšia než pri základnej škole (a ak sa mu to náhodou podarilo, je slušná pravdepodobnosť, že ho konkurencia prerástla). Túto selekciu nepriniesol len konkurenčný boj domácich firiem, ale aj vstup zahraničných investorov. Tí nemali takmer žiadne väzby na domáce prostredie. Niežeby nevyberali aj hlupákov, len jednoducho nemali kamarátov a tak mohli oveľa jednoduchšie narušiť všetky existujúce sociálne siete. Zároveň importovali nielen technologické know how, ale aj organizáciu práce a vzťahy (ktoré síce netreba glorifikovať, no väčšinou predstavujú pokrok oproti našej realite).

Inými slovami, hoci slovenská korporátna sféra nepredstavuje žiadny raj na zemi, pod vplyvom darwinovských tlakov a razantného vstupu zahraničia sa zmenila neporovnateľne viac ako verejná infraštruktúra vedomostnej spoločnosti. Medzi oboma systémami sa navyše roztvorila obrovská diera, ktorú sa nedarí sceliť dodnes.

Cesta vpred

Ak by sme pri recepte na to, ako zreformovať naše školy a vedu, vychádzali z predchádzajúcich riadkov, tak odporúčania sú jasné – pritvrdiť konkurenčný boj otvorením trhu a sprivatizovať všetko, čo sa dá, strategickým investorom. V praxi by to znamenalo napríklad to, že naše vysoké školy by sme ponúkali na prevzatie kvalitným školám z Európy aj zámoria a to isté by platilo aj pre výskumné ústavy. Každý mladý človek s dobrými známkami z celoštátnej maturity by dostal voucher so sumou peňazí, ktorú by mohol použiť na ktorejkoľvek verejnej aj súkromnej škole na Slovensku či v zahraničí a zároveň by sa liberalizovalo vyberanie školného. Ešte viac by sa posilnil pomerne liberálny vstup do poskytovania základného či stredoškolského vzdelávania a zaviedla by sa úplná rovnosť vo verejnom financovaní týchto škôl.

Táto stratégia by čelila dvom zásadným prekážkam. Vo svojej radikálnej podobe je vecne riskantná a politicky absolútne nepriechodná. Politickú nepriechodnosť asi netreba podrobne vysvetľovať. Vecné riziko spočíva v tom, že v týchto oblastiach na rozdiel od potravín či aut by štát zostal dominantným hráčom z hľadiska tvorby pravidiel a najmä financovania. Bližšie než k obchodným reťazcom či automobilkám preto majú školstvo či veda k prirodzeným monopolom či zdravotníctvu. Ak sa pozrieme na skúsenosť s takouto stratégiou v zdravotníctve, vidíme úspechy – súkromné nemocnice fungujú efektívnejšie, súkromné poisťovne poskytujú klientov lepši servis. Zistíme však aj zásadný problém – silu záujmových skupín a nedotiahnutosť reforiem. Pri akceptovateľnej miere zjednodušenia sa dá povedať, že v zdravotníctve je dostatok trhu a súkromného vlastníctva na to, aby sa politicky silné skupiny mohli nacicať, ale málo na to, aby sa dostatočne tlačilo na efektívnosť a výsledky. Podobný scenár by mohol hroziť aj vo vede a vysokých školách. Koniec koncov, súčasné skúsenosti s rozdávaním verejných peňazí na výskum k tomu dávajú dôvodov dôst'. Naopak, poučenie z prirodzených monopolov je, že ak majú prísť solídni investori (nie pochybné školy napríklad z Ukrajiny), vyžadujú buď veľmi kvalitný, predvídateľný a stabilný rámec, (v čom doterajšie skúsenosti so slovenskými vládami nedávajú veľa dôvodov k optimizmu), alebo si svoj príchod dajú veľmi draho zaplatiť, čím sa táto operácia šialene predražuje.

Tým nechcem filozofiu posilňovania konkurencie zhodiť zo stola – naopak, verím, že je to jediná cesta ku skutočnej zmene. No namiesto spoliehania na jednorazovú radikálnu inštitucionálnu zmenu je asi reálnejšie otvárať možnosti pre postupné zlepšovanie situácie na viacero strán. Nasleduje krátky náčrt niektorých ciest.

V prvom rade treba zdôrazniť - napriek rizikám - dôležitosť liberalizácie trhu a jednotných a jasných pravidiel. To, aby existencia a financovanie vzdelávacej inštitúcie alebo výskumného tímu nezáviselo od formy vlastníctva a lobistickej sily, ale výhradne od výkonnosti a schopnosti obstať v konkurencii, nie je dôležité len z morálneho, ale najmä z praktického hľadiska. Mnohí ctíhodní akademici sa stavajú proti takémuto prostrediu, lebo sa boja, že možný vznik nových súkromných inštitúcií znamená len riedenie existujúcich kapacít a podliezanie latiek. Neuvedomujú si, že podliezači latiek už sa do systému dostali a absencia istoty a rovnosti príležitostí naopak bráni vybudovať skutočne konkurenčné štruktúry. Inými slovami, továrne na predaj diplomov zo sociálnej práce si to vybavlia vždy a nepotrebujú ani prístup k verejnému financovaniu. Ak by naopak niekto chcel postaviť solídny ústav na

spoločenskovedný, alebo nebudaj prírodovedný výskum v spolupráci s prestížnou zahraničnou univerzitou, tomu by sa solídny a férový systém financovania práve zišiel. Dnešným stavom nebránime nekvalite, ale naopak potenciálnej kvalite. Konkurencia by tak umožnila ostrovom pozitívnej deviácie, aby čo najrýchlejšie mohli rásť.

Druhým želateľným trendom, idúcim proti módnym výkrikom, je vzdať sa pokusov o jednoduché centrálné plánovanie v oblasti vedomostnej spoločnosti. To, že Slovensko by si malo vybrať tri prioritné témy a na ne sústrediť väčšinu zdrojov, sa stalo mantrou, ktorá sa však neopiera o reálne pochopenie toho, ako funguje politická a spoločenská zmena všeobecne a na Slovensku konkrétne. Pokusy iných krajín o podobnú prioritizáciu majú prinajlepšom veľmi zmiešané výsledky, tie úspešnejšie navyše väčšinou vznikli nie ako výsledok abstraktného sociálneho inžinierstva v štýle „Budujme prioritné odvetvia!“, ale ako dôsledok nejakej konkrétnej potreby (v USA napríklad úspešné klastre typu Silicon Valley vznikli ako spontánna reakcia na objednávky Pentagonu). Do tretice – úspešnejšie pokusy v zahraničí sa opierali o vysoko rozvinuté kapacity štátu aj súkromného sektora manažovať celý proces s ohľadom na dlhodobé ciele, čo predpokladá vysokú mieru inštitucionálneho rozvoja a sociálneho kapitálu – oboje u nás zásadne a preukázateľne chýba, ako bolo uvedené vyššie.

Proti zjednodušeným interpretáciám praktickej relevantnosti hovorí napríklad aj anglický výskum pred pár rokov (ktorý som pri písaní eseje nedokázal spätne nájsť), že na trhu práce sa vynikajúco uplatňovali absolventi klasických jazykov – starogréčtiny a latinčiny. Nie pre potrebu týchto jazykov, ale preto, že ich naučenie vyžaduje disciplínu, trpezlivosť, talent pre prácu s jazykom, ale aj logické myslenie.

Naopak, skutočnú šancu na úspech má podporovať budovanie elit zdola – nech sa identifikujú a presadzujú sami a zo spoločného viac podporujeme to, čo preukazuje svoju životaschopnosť a medzinárodnú konkurencieschopnosť. To platí nielen pri vede, ale aj pri vzdelávaní .

Treťou vetvou možného postupu je snaha kultivovať existujúce inštitúcie. Ak máme niečo, čo celkom funguje – napríklad APVV a VEGA – netreba budovať nové utópie, ale razantne vylepšovať. Ak sa niečo pevne zakorenilo – napríklad Akreditačná komisia – rozmyšľajme, ako ju posunúť ďalej. V oboch prípadoch možno odporúčať najmä zásadnú internacionalizáciu. Nie povinní jeden až dvaja členovia ako dnes, ale väčšina, prípadne všetci. Moja kolegyňa Renáta Králiková ma upozornila napríklad na litovský systém akreditácie vysokých škôl, pri ktorom domáce orgány zohrávajú len úlohu sekretariátu. Kultivácia dnešných inštitúcií tak môže znamenať zásadný skok vpred.

Vo všetkých týchto veciach môže zohrať pozitívnu, nulovú či negatívnu úlohu veľká rieka eurofondov. V publikácii Prejeme alebo využijeme eurofondy v roku 2006 (Beblavý a Sičáková-Beblavá 2006b) sme ukázali, že tento veľtok z hľadiska vedomostnej spoločnosti nepomohol Portugalsku či Grécku a dokonca veľmi ani Španielsku. Len Írsko ich využilo viac na budovanie mozgov ako ciest. Fondy treba preto brať ako výrazný dodatočný zdroj, ktorý však podlieha rovnakým problémom ako verejné zdroje všeobecne.

Dvadsať rokov po revolúcii vieme, že minimálne v oblasti vedomostnej spoločnosti skutočne nové začiatky neexistujú. Naopak, možno pozorovať hlbokú kontinuitu vo vzorcoch správania aj inštitúciách. Mladosť Slovenska je často výhodou, ale práve pri vedomostnej spoločnosti vidieť, že anglický trávnik inštitúcií a elit sa u nás kultivuje ešte len niekoľko desiatok rokov a navyše sa ťažko zbavuje svojich koreňov z obdobia socializmu. Nemusíme sa však stať väzňami doterajších vývojových trajektórií, ak dokážeme nadviazať z minulosti na to lepšie a odraziť sa od nich.

Literatúra

- ARRA (2007) Špičkoví vedci a ich pracoviská na Slovensku z pohľadu H-indexu. Záverečná správa druhej časti projektu Vedecká špička. Bratislava: ARRA
- Beblavý, M. (2000) Priemyselná politika. In Marcinčin, A. a M. Beblavý (eds.) Hospodárska politika na Slovensku 1990-1999. Bratislava : CSMA, SFPA, INEKO
- Beblavý, M., Pišút, J. a R. Králiková (2009) Znalostná spoločnosť, vysoké školy, veda a výskum. In Slovensko 2008 : súhrnná správa o stave spoločnosti, Bratislava : IVO
- Beblavý, M. a E. Sičáková-Beblavá (2006a) Inštitucionálne dilemy pri zabezpečení verejných služieb. Bratislava: Transparency International Slovensko
- Beblavý, M. a E. Sičáková-Beblavá (2006b) „Prejeme alebo využijeme eurofondy?“ Seminár o príprave na najväčšiu finančnú injekciu v slovenskej histórii. Bratislava: Transparency International Slovensko
- Bhidé, A. (2008) The Venturesome Economy: How Innovation Sustains Prosperity in a More Connected World. Princeton: Princeton University Press
- European Commission (2009) European Innovation Scoreboard 2008. Brussels: European Commission
- Graham, L. (1996) The Ghost of The Executed Engineer: Technology and the Fall of the Soviet Union
- Johnson, O. (1985) Slovakia 1918-1939. Education and the Making of a Nation, East European Monographs: New York, Boulder
- Kang, D. (1995) Profits of Doom: Transaction Costs, Rent-seeking and Development in South Korea and the Philippines. PhD. thesis, University of California: Berkeley
- Ministerstvo školstva SR (2009) Výročná správa o stave vysokého školstva za rok 2008. Bratislava: MŠ SR
- OECD (2008) Education at a Glance 2008. Paris: OECD
- Porter, M. (1998) The Competitive Advantage of Nations. London: Macmillan
- Strugackij, A. a Strugackij, B. (1988) Pondelok sa začína v sobotu. Bratislava: Mladé letá
- TREND TOP 200 ročenky
- Vaněk, M. a P. Urbášek (2005) Vítězové? Poražení? Životopisná interview I.díl Disent v období tzv. normalizace. Praha: Prostor
- Webstránky SAV (www.savba.sk), českej AV (www.cas.cz), rakúskej AV (www.oeaw.ac.at)
- Wikipedia
- Zweig, S. (1942). Die Welt von gestern. Stockholm: Fischer